

**Jahon lugʻatshunosligida soʻzlikning
umumiy xarakteristikasi va hajmi**

Rahmonov Ulugʻbek Bahodirovich

Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori, (PhD)

Andijon davlat universiteti

rahmanobulugbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon izohli lugʻatlarida soʻzlarni qanday tanlash muammosi tahlilga tortilgan. Unda asosan ingliz lugʻatlaridan biri boʻlgan Jonson lugʻati meʼyoriy leksikasiga eʼtibor qaratilgan.

Kalit soʻzlar: Vokabula, meʼyoriy leksika, hosila soʻzlar, leksikograf, suffiks.

**Словарь в мировой лексикологии
общие характеристики и размер словарного запаса**

Рахмонов Улугбек Бахадирович

Доктор философии в филологии, (PhD)

Андижанский государственный университет

rahmanobulugbek@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируется проблема вооружения слов в толковых словарях мира. Основное внимание уделяется нормативной лексике словаря Джонсона, одного из словарей английских словарей.

Ключевые слова: Словарный запас, нормативная лексика, производные слова, лексикограф, суффикс.

**Dictionary in world lexicology
general characteristics and vocabulary size**

Rakhmonov Ulugbek Bahodirovich

Doctor of Philosophy, (PhD)

Andijan State University

Abstract: In this article analyzes the problem of how to choose words in world explanatory dictionaries. It mainly focuses on the normative lexicon of Johnson's dictionary, one of the English dictionaries.

Key words: Vocabulary, normative lexicon, derived words, lexicographer, suffix.

Kirish. Hozirgi zamon jahon leksikografiyada nazariy prinsiplarning ma'lum tizimi mavjud. Me'yoriy-izohli lug'atlarni tuzishda ularga amal qilish qabul qilingan. Bizning vazifamiz, Jonsonning Lug'ati nimada prinsiplarning tizimiga muvofiq keladi, nimada muvofiq kelmaydi, nimada balkim undan ustunlik ham qiladi, shularning hammasini qadam-baqadam kuzatishdan iborat. Shu bilan birga, Jonson Lug'atining afzalliklarini va kamchiliklaribir qatorda, shuni unutmaslik kerakki, Jonson leksikografik prinsiplarning hozirgi tizimiga asos soldi.

Leksikografiya bo'yicha hozirgi ishlarda ikkita asosiy aspektni ajratib ko'rsatish qabul qilingan: "so'zlik" va "so'zning leksikografik ishlab chiqilishi". Bu bo'linish, ehtimol, absolyut bo'lmasligi mumkin, chunki lug'at maqolasi – bu bir butun holdagi narsadir.

Adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, me'yoriy-izohli lug'atning tarkibi haqidagi masala, ikkita jihatga ega: me'yoriy-izohli lug'atga nimani kiritish kerak va nimani kiritmaslik kerak [5. 36].

Eng umumiy planda hozirgi leksikografiyada so'zlikning tarkibi haqidagi masalani quyidagi tarzda hal etish qabul qilingan. Me'yoriy-izohli lug'atlarga, arzimagan istisnolardan tashqari, sohaviy, dag'al sodda so'zlashuv tiliga oid, eskirgan tor mutaxassislikka oid leksika, ya'ni, birinchi navbatda, nome'yoriy leksika kiritilmaydi. Me'yoriy-izohli lug'atga me'yoriy leksika kiritiladi. Biroq oxirgi qoida aniqlashtirishlarga muhtoj.

Me'yoriy-izohli lug'atning tarkibi nihoyat darajada rang-barang. Bu yerda biz ayrim so'zlardan tashqari, so'zlarning grammatik (nomuntazam) shakllarini, ko'p ma'noli so'zlarni, omonimlarni, sinonimlarni, antonimlarni, frazeologizmlarni, old

qo'shimchalarni va h.k. uchratamiz. Shu munosabat bilan vokabulaning bu xilma-xil barcha guruhlariga tadbiq qilinadigan umumiy qonuniyatlarni kuzatish qiziqarlidir. Mavzularning ketma-ketligi, ayniqsa oxirgi bo'limda, odatda leksikologiyada qabul qilinganiga qaragandagidan farqlidir. Vokabulalarning har xil tiplariga bag'ishlangan kichik bo'limlar ularning Jonson Lug'atida va hozirgi lug'atlarda aniq, ochiq ifodalangan sharhining kamayishi tartibida keladilar.

Leksikaning sanab o'tilgan tiplarini tovush o'xshashligi va o'xshamasligi semantik belgisi bo'yicha quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

1) muntazam tovush o'xshamasligida semantik o'xshashlik belgisi quyidagi so'zlarga xosdir: so'zlarning grammatik shakllariga va sinxronik jihatdan yuqori muntazam hosila so'zlarga;

2) nomuntazam tovush o'xshamasligida semantik o'xshashlik belgisi quyidagi so'zlarga xosdir: diaxronik hosila so'zlarga, stilistik sinonimlarga, antonimlarga, emotsional-ekspressiv hosila so'zlarga, atoqli otlarga, etnonimlarga;

3) semantik noo'xshashlik belgisi tovush o'xshashligida omonimlarga va ko'p ma'noli so'zlarga xosdir.

Sinxronik hosila so'zlar deganda biz "hozirgi kunda tildagi mavjud mahsuldor vositalar yordamida hosil qilingan, ma'nolari yasovchi o'zakdan va ushbu so'z hosil qiluvchi ko'rsatkichdan (masalan, affiksdan) chiqarib olinadigan so'zlar guruhini tushunamiz..." [1. 39]. Qolganlari diaxronik hosilalar hisoblanadilar. Bular shulardan iboratki, sermahsul vositalar bilan hosil qilingan so'zlarning ma'nosi yasovchi so'zning ma'nosi bilan o'zaro munosabatdosh bo'lmasligi mumkin [1. 39-44]. Boshqa hollarda hosila so'zlar hozirga kunda umuman mahsuldor bo'lmagan vositalar yordamida hosil qilinadilar. "Hosila so'zlarning hisobiga lug'atning kompressiyasi ikki xil usullar bilan amalga oshirilishi mumkin: a) so'z lug'atda butunlay bo'lmasligi; b) so'z havolali ta'rif bilan yoki havola bilan berilishi mumkin" [1. 40].

Me'yoriy leksikaga ham qo'llaniladigan leksik tarkibning dioxotomiyalaridan birinchisi – bu katta ahamiyatga ega bo'lgan leksikaning substansiyalar va belgilarga bo'linishidir [2. 133-134]. Substansiyalar orasida turdosh otlarni va

atoqli otlarni ajratib ko'rsatish qabul qilingan. Bu bo'linish uchun belgi – so'zning bir xildagi ob'yektlarining katta majmuining muvofiqligidir (turdosh otlar), yoki so'zning birgina ob'yektga muvofiqligidir (Volga, Moskva va h.k.), yoki bir xildagi ob'yektlarning arzimagan majmuidir (masalan, faqat shu oilaning a'zolarigagina dahldor bo'lgan noyob familiya Robinzon-Kruzo).

Odamlarning va hayvonlarning shaxsiy ismlari (Petr, Nikolay, Anna, Vera, Juchka) ob'yektlarning katta majmuiga (xuddi atoqli otlarga o'xshab) muvofiq keladi [3. 57, 4. 224]. Ammo stol – stul o'rtasida semantik tafovut mavjud, Petr – Nikolay o'rtasida esa semantik tafovut mavjud emas, unisi ham, boshqasi ham “erkaklarning ruscha ismi” sifatida talqin qilinadi.

“Lug'atning cheklangan hajmi sababli unda shuningdek so'zlarning quyidagi kategoriyalari berilmaydi: a) atoqli otlar (shaxslarning nomlari, geografik nomlar, muassasalarning nomlari va h.k.), yana shuningdek shaharlarning va joylarning yashovchilarini ifodalovchi turdosh otlar... Bu ro'yxatga lug'atga kiritilgan xalqlarning nomlarini qo'shamiz.

Jonson o'zining Lug'atida bu masalalarning hammasida mutlaqo aynan shunga o'xshash tarzda ish tutdi. Jumladan, lug'atga geografik nomlarni va muassasalarning nomlarini kiritmaslikka ko'rsatma beruvchi prinsip (oralik bosqichlar orqali) Jonsonga borib taqalishi ehtimol to'g'ridir.

Eng avvalo bu ko'rsatmaning asoslanganligini lug'at hajmini cheklash bilan gapirib o'tamiz.

Shaxs nomlari ham “osonlik bilan tushuniladi”. Ularning hammasi, agar lug'atga kiritilganliklarida edi, izohning faqat ikkita turiga ega bo'lishlari mumkin edilar: “erkakning ismi” yoki “ayolning ismi” [6]. Boshqacha so'zlar bilan aytganda, erkaklarning (yoki ayollarning) barcha shaxsiy ismlari, uy hayvonlarining (mushuklarning, itlarning, qushlarning) laqablari bir-biriga nisbatan suppletivdirlar. Mana shuning uchun ham ular hatto hajmi bo'yicha cheklangan lug'atga kirishga haqlidirlar. Biroq, chamasi, “erkakning ismini” yoki “ayolning ismini” bir necha yuz marta takrorlamaslik uchun”, balki ularni erkaklarning va ayollarning ismlarining, mushuklar laqablarining, itlar nomlarining

bosh soʻzi qilish maqsadga muvofiqdir. Masalan, Xornbining lugʻatida erkaklarning va ayollarning ismlariga nisbatan shunday qilingan [7. 1191-1200].

Jonsonning lugʻatida yuqorida taʼkidlab oʻtilgan soʻzlarning hamma kategoriyalari (shaxslarning ismlari, shaharlarning, joylarning, mamlakatlarning nomlari) mavjud emas va bu soʻzsiz kamchilikdir. Toʻgʻri, hozirgi lugʻatlar ham bu soʻzlarning baʼzi bir guruhlarini kiritadilar. Lekin sabab yana shundaki, Jonson kiritilgan material ishlovining yuqori darajasiga erishish uchun Lugʻatning hajmini ongli ravishda cheklagan. Bu yerda, boshqa hollarda boʻlgani kabi, Lugʻatning kamchiliklari – uning afzalliklarining teskari tomonidir.

Meʼyoriy leksikaga dahldor boʻlgan soʻzning bir nechta grammatik variantlaridan, lugʻatga, qoidaga koʻra, faqat bitta, asoslangan yoki shartli ravishda asosiy deb hisoblangan [1. 27-28] (ot uchun bosh kelishik mujskoy rod birlik shakli, sifat uchun bosh kelishik mujskoy rod birlik shakli, feʼl uchun noaniq shakli va h.k.) kiritiladi. Bu variant soʻzning lugʻaviy shakli deb ataladi, qolgan hammalari esa nolugʻaviy shakllar deb ataladilar. Shu bilan birga bir qarashda shunday tuyulishi mumkinki, “meʼyoriy leksika” tushunchasi tilga oid soʻzlarning majmuini (stol, oʻtirmoq va h.k.) oʻz ichiga qamrab oladi, balki soʻzlashga oid (stol, stollar va h.k. oʻtirmoq – oʻtiryapman va h.k.) soʻzlarni emas. Biroq, bu bunday emas deb hisoblaymiz. Aks holda leksikograflarga soʻzning grammatik shakllari majmuidan faqat bittasi soʻzlikda taqdim qilinganligi faktini koʻrsatib oʻtish nima uchun kerak edi. Boshqacha soʻzlar bilan aytganda, leksikograf avval matnlardan meʼyoriy leksikaga aloqador boʻlgan soʻzlarning grammatik shakllarining majmuini oladi, keyin bu majmuadan bitta grammatik shaklni asosiy sifatida tanlab oladi. Soʻzning qolgan grammatik variantlari, umumiy qoida boʻyicha, lugʻatga kiritilmaydi. Bu shu bilan izohlanadiki, meʼyoriy-izohli, eng avvalo semantik nooʻxshashliklar qayd qilinadi, vaholanki bitta soʻzning barcha grammatik variantlari semantik jihatdan aynan oʻxshashdir. Bunga qoʻshimcha qilib shuni aytish kerakki, to meʼyoriy-izohli lugʻat muntazam tovush nooʻxshashliklarining semantik oʻxshashlarini, yaʼni soʻzning semantik aynan bir xil grammatik variantlarini qabul qilmaydi, masalan, stol-stollar-stolga va h.k.

200 yildan ortiq farqqa qaramasdan, Jonsonning lugʻati bu jihatdan hozirgi lugʻatlardan deyarli qolishmaydi. Shunday ekan, taxmin qilish mumkinki, bu prinsipni hozirgi leksikografiya Jonsondan oʻzlashtirib olgan va oraliq bosqichlar orqali bizning davrimizgacha saqlab qolgan.

Toʻgʻri, biz bu yerda Jonson Lugʻatining bir kamchiligini qayd qilishimiz kerak. Ingliz tilida **I stand the cup on the shelf – the cup stands on the shelf** tipidagi jumlar-transformalar mavjud. Hozirgi leksikografik taʼriflarda stand va stands larni bitta soʻzning grammatik shakllari deb hisoblash qabul qilingan [7. 980]. Va bu tabiiy, chunki ular semantik jihatdan aynan bir xil, grammatik jihatdan har xildirlar, (bitta shakl kauzativ-tranzitiv, ikkinchisi notranzitiv), ularning tovush nooʻxshashligi muntazam xarakterga egadir.

Tahlillar va natijalar. Jonson, **stand** soʻzini u yoki boshqa holda ham – bu har xil omonim soʻzlar deb hisoblar edi. Shuning uchun u har gal mana shunday hollarda ikkita omonimik vokabulalarni, tranzitiv (Jonson boʻyicha, active) va notranzitiv (Jonson boʻyicha, neutral), har birini alohida izoh bilan qayd qilar edi. Bu bir-birini takrorlash Jonsonning Lugʻatida bu sohani ortiqcha va isrofgar qildi. Masalan:

To gain. n.a. ...1. To obtain as profit or advantage

To gain. v.n. 1. To grow rich; to have advantage to be advanced in interest or happiness.

Shuni aytish kerakki, ancha juzʼiy leksikografik masalalarga oʻtar ekanmiz, meʼyoriy leksikaning qolgan qismi doiralarida lugʻatga hamma narsa ham kiritilavermaydi.

Jonson – dastlabkilardan biri boʻlib lugʻatga asosiy hosila boʻlmagan soʻzlar bilan semantik jihatdan aynan bir boʻlgan hosila soʻzlarni kiritmaslik prinsipini nazariy jihatdan taʼriflab berdi [8. 4-5] va amaliy jihatdan qoʻlladi. SHunday qilib, Jonson, koʻrgazmali tartibdagi arzimasi istisnolar bilan lugʻatga quyidagilarni kiritmadi: **-ish** suffiksi yordamida hosil qilingan, bluish, greenish tipidagi juda koʻp sifatlarni va h.k.; sifatlardan **-lu** suffiksi yordamida hosil qilingan dully, openly tipidagi ravishlarni va h.k.; sifatlardan **-ness** suffiksi yordamida hosil qilingan

vileness, faultiness tipidagi otlarni va h.k.; **re-**, **un-** old qo'shimchalari bilan yasalgan hosila so'zlarni va h.k.

To'g'ri, Jonson har doim ham sinxronik jihatdan inglizcha hosila so'zlarni izchillik bilan talqin qilmaydi. Buni "**un-**" inkor old qo'shimchali so'zlar misolida ko'rib chiqamiz (shu yerning o'zidayoq u "**re-**" old qo'shimchali so'zlar haqida ham so'z yuritadi). Bu so'zlar Lug'atga kiritilmaydilar, chunki ularning qo'llanilishi, "agar butunlay erkin bo'lmasa ham, shunchalik oz darajada cheklanganki, ular har soatda ehtiyojga qarab yangi so'zlar bilan birikadilar" [8. 5]. Boshqa tomondan, bu so'zlarning ko'plari lug'atga ko'rgazmali maqsadlarda, ko'pincha xuddi o'sha "**not...**" belgisi bilan kiritilgan.

Masalan:

Unbetrayed. adj. Not betrayed.

Unbeloved, adj. Not loved.

Uncaught, adj. Not yet caught.

Hozirgi zamonaviy me'yoriy-izohli lug'atlarda shaharlar va joylarning yashovchilari nomlarini kiritmaydilar.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Jonsonning lug'atga me'yoriy leksikaning ma'lum davrasini kiritmaslik xususidagi ko'rsatmasi leksikografik nazariyaning hozirgi darajasida o'z kuchini saqlab qoladi. Ayrim farqlar (masalan, sinxron jihatdan "**un**" bilan yasalgan so'zlarning tez-tez takrorlanib turadigan qo'shilishi) umumiy ahvolni o'zgartirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Берков П. Вопросы двуязычной лексикографии. Изд-во "ЛГУ" Л., 1973, стр. 191.
2. Кацнелсон С.Д. Типология и речевое мышление. Серия: Лингвистическое наследие XX века, URSS, 2009, стр. 218.
3. Реформацкий А.А. Введение в языковедение. Изд-во "Аспект Пресс", 2014, Стр. 536
4. Ступин Л.П. О лексическом значении собственных имен. В сб.: Вопросы теории и истории языка. Изд-во "ЛГУ", 1969, Стр.224.

5. Филин Ф.П. Заметки по лексикологии и лексикографии. - Вып. 1. - М.: Госуд. изд-во иностранной литературы, 1957, Стр.157.
6. Фонякова О.И. Имена собственные в языке и художественной речи. - Вестник ЛГУ, 1974, № 2.
7. Hornby A.S., Gatenby E.V., Vakefield N. The Advanced Learner's Dictionary of Current English. M.: Sigma-press, 1996. -1200 p.
8. Johnsson S. Preface to the Dictionary of the English language. Kessinger Publishing. 2010, p.12.